

Beata Piaskowska*

orcid.org/0000-0001-6554-0030

Adaptacja kościoła a jego układ funkcjonalno-przestrzenny

Adaptation of Churches and Their Functional and Spatial Layout

Słowa kluczowe: adaptacja, układ funkcjonalno-przestrzenny, kościół

Keywords: adaptation, functional and spatial layout, church

Wprowadzenie

Zmiana sposobu użytkowania budynków jest naturalnym procesem towarzyszącym architekturze od zarania dziejów. Przystosowanie istniejących obiektów do nowych potrzeb podyktowane było na przestrzeni wieków szeroko rozumianą transformacją cywilizacyjną, przebiegającą niekiedy bardzo dynamicznie. Jednym z najczęściej zmieniających się elementów budynków jest właśnie ich funkcja. W niniejszym artykule uznano adaptację za proces oczywisty i konieczny, skupiając się na jej właściwym przeprowadzeniu z zachowaniem autentycznego układu funkcjonalno-przestrzennego budynku historycznego¹. Nie porusza się tu jednak kwestii związanych z poprawnością wyboru rodzaju funkcji wprowadzonej w zabytek, ponieważ każda powinna być rozpatrywana na podstawie obowiązujących przepisów², zapotrzebowania społecznego danej grupy interesariuszy i indywidualnego charakteru samego obiektu.

Adaptacja kościoła

Utrata pierwotnej funkcji, a co za tym idzie, zmiana sposobu użytkowania budynku, jest powszechnym procesem zachodzącym w architekturze, wynikającym z przemian cywilizacyjnych, i jako taka powinna być akceptowana³, także w wypadku zabytków architektury, gdyż umożliwia ich dalsze istnienie. Nowe i wciąż

Introduction

The change of use of buildings is a natural process that has accompanied architecture since the dawn of history. Over the centuries, the adaptation of existing structures to new needs has been driven by broadly understood civilizational transformations, which have at times progressed very dynamically. One of the most frequently changing elements of buildings is their use.

In this article, adaptation is considered an obvious and necessary process, with the focus placed on its proper implementation while preserving the authentic functional and spatial layout of the historic building.¹ However, the article does not address issues related to the appropriateness of selecting the type of function introduced into a heritage building, as each case should be assessed on the basis of applicable regulations,² the social needs of a given group of stakeholders, and the individual character of the building itself.

Church adaptation

The loss of an original function and, consequently, change in the use of a building is a common process occurring in architecture. It results from civilizational transformations, and as such should be accepted. In the case of architectural heritage, it also enables its continued existence.³ New and constantly evolving ways of

* mgr inż. arch., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych

* *M.Sc. Eng. Arch., Nicolaus Copernicus University in Toruń, Department of Conservation Studies, Faculty of Fine Arts*

zmieniające się sposoby wykorzystywania budynków współczesnych nie dziwią, przy czym zjawisko to trwało również w wiekach ubiegłych i doprowadziło do zmian, które dzisiaj w zależności od ich wartości nazywamy nawarstwieniami historycznymi⁴. Obecnie nadanie innego przeznaczenia obiektowi zabytkowemu nierzadko może decydować o jego przetrwaniu, dalszym istnieniu i przywróceniu go świadomości społeczeństwa. „Niewiele jest zabytkowych nieruchomości, które mogą być dziś użytkowane bez ingerencji adaptacyjnych. Przystosowanie do nowych potrzeb użytkowych tworzy często jedyną okazję do przeprowadzenia remontów konserwatorskich powstrzymujących degradację budowli” [Molski 2009, s. 87–97].

Dokumenty doktrynalne jasno wskazują konieczność wykorzystania budynku zabytkowego w pierwszej kolejności na cele użyteczne społecznie [Karta Wenecka 1964] oraz wprowadzenia funkcji, które szanują charakter historyczny lub artystyczny obiektu [Karta Ateńska 1931]. W związku z tym adaptacja budynku historycznego do potrzeb nowego użytkowania jest rozwiązaniem jak najbardziej poprawnym i pożądanym. Potwierdza to również Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy z Grenady z 1985 r., w której „zobowiązuje się do popierania adaptacji, jeżeli to możliwe, starych budynków do nowych celów”.

Obiekty sakralne należą do tych rodzajów architektury, które najdłużej zachowały swoją pierwotną funkcję. Budowle te najtrudniej poddają się zmianom użytkowym ze względu na swój układ przestrzenny i konstrukcyjny, lecz przede wszystkim ze względu na znaczenie religijne i postrzeganie *sacrum*. Trwająca od kilku dekad sekularyzacja społeczeństw europejskich wymusza również w odniesieniu do obiektów sakralnych nowe, często bardziej kompromisowe podejście⁵. Zmniejszająca się liczba wiernych oraz osłabienie funkcji Kościoła jako wspólnoty religijnej pociąga za sobą brak funduszy na utrzymanie zabytkowych obiektów, w których prace konserwatorsko-restauratorskie wymagają bardzo dużych nakładów finansowych. Brak wiernych, brak zainteresowania budynkiem szerszej grupy społecznej i brak środków powodują, że nie jest on właściwie utrzymywany i niszczeje. Trzeba też podkreślić, że kościoły należą do najstarszych zabytków kultury, w toku ich ewolucji krystalizował się kulturowy rozwój ludzkości [Karg 2008], są obiektami charakterystycznymi, wyróżniającymi się w danej przestrzeni, stanowią jej dominantę zarówno urbanistyczną, jak i kulturową, są często monumentalne i bogato dekorowane, o wysokiej wartości artystycznej. Fascynują i przykuwają uwagę odbiorców architektury – nie tylko wyznawców reprezentowanej przez dany obiekt religii, ale i ateistów. Kościoły są odwiedzane w poszukiwaniu *sacrum* bądź dla doznań estetycznych – jako budowle będące częścią materialnego dziedzictwa regionu, państwa czy świata, dlatego: „Również człowiek niewyznający żadnej religii angażuje się w utrzymanie kościołów, kiedy istnieje niebezpieczeństwo, że znikną one z panoramy miast, wsi czy też krajobrazu” [Karg 2008].

using contemporary buildings are not surprising; however, this phenomenon also occurred in previous centuries and led to transformations that today are referred to as historical layers, depending on their value.⁴

Nowadays, assigning a new purpose to a historic building often determines its survival, continued existence, and restoration in public awareness. “There are few historic properties that can be used today without adaptive interventions. Adjusting them to new functional requirements often creates the only opportunity to carry out conservation repairs that prevent the degradation of the structure” [Molski 2009, pp. 87–97].

Doctrinal documents clearly indicate the necessity of using historic buildings primarily for socially beneficial purposes [Venice Charter 1964] and of introducing functions that respect the historical or artistic character of the building [Athens Charter 1931]. Therefore, adapting a historic building to the needs of a new use is an entirely appropriate and desirable solution. This is also confirmed by the 1985 Granada Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, which undertakes to promote, whenever possible, the adaptation of old buildings to new uses.

Religious buildings are among the types of architecture that have preserved their original use the longest. These structures are the most difficult to adapt to new uses due to their spatial and structural layouts, but above all because of their religious significance and the perception of the sacred. The secularization of European societies, which has been ongoing for several decades, also inflicts a brand new, often more compromise-oriented approach to religious buildings.⁵ The declining number of worshippers and the weakening of the Church's role as a religious community result in a lack of funds for maintaining historic buildings, whose conservation and restoration require substantial financial resources. The absence of worshippers, limited interest in the building among the wider community, and insufficient funding mean that such structures are not properly maintained and gradually deteriorate. It should also be emphasized that churches are among the oldest cultural monuments. They have reflected the cultural development of humanity throughout their evolution [Karg 2008]. They are distinctive structures, standing out within a given space and constituting both an urban and cultural landmark. They are often monumental and richly decorated, with high artistic value. They fascinate and attract the attention of those who experience architecture—not only followers of the religion represented by a given building, but also atheists. Churches are visited both in search of the sacred and for aesthetic experiences—as structures that form a part of the tangible heritage of a region, a country, or the world. Therefore: “A person who does not profess any religion also becomes involved in the preservation of churches when there is a threat that they may disappear from the panoramas of cities, villages, or landscapes” [Karg 2008].

W celu zachowania budynku kościoła po utracie lub ograniczeniu jego funkcji sakralnej możliwe są trzy podstawowe rozwiązania:

- 1) zabezpieczenie obiektu przed dalszą degradacją mimo braku jego użytkowania,
- 2) zabezpieczenie i eksponowanie jako trwałej ruiny z udostępnieniem zwiedzającym,
- 3) adaptacja do nowej funkcji⁶ wraz z dalszym jego użytkowaniem.

Pierwsze rozwiązanie doprowadzi niechybnie do zniszczenia budowli zarówno w zakresie fizycznym, jak i społecznym, drugie pozwoli na jej uratowanie w formie sentymentalnej i symbolicznej, trzecie natomiast umożliwi jej dalsze istnienie pod warunkiem właściwie wprowadzonej funkcji. Zachowanie poprzez adaptację oczywiście nie może się odbywać bez ustalonych reguł i wciąż będzie rodzić pytania o poprawność wprowadzonych rozwiązań oraz bilans strat, jeśli chodzi o utrzymanie autentyczności samego zabytku.

„Powszechnie jest jednak wiadomo, że podstawową drogą utrzymania możliwie wielu zabytków przy życiu jest zmiana ich funkcji, przystosowanie do innych zadań, adaptacja. Powstaje więc paradoks: chęć długiego zachowania pewnej części autentyczności zabytku zmusza nas do częściowej lub całkowitej rezygnacji z innej części autentyczności” [Czerner 1974, s. 180–183]

Właściwym rozwiązaniem wydaje się zatem zaakceptowanie adaptacji zabytkowych obiektów sakralnych do nowych funkcji z punktu widzenia konieczności ich dalszego trwania – „życia” i przekazania następnym pokoleniom. Warunki i sposoby adaptacji kościołów poparte licznymi przykładami zostały szeroko omówione przez Martynę Wojtuszek [2015] oraz Dominikę Długosz [2019] w ich dysertacjach doktorskich.

W niniejszym artykule traktuje się zmianę sposobu użytkowania kościołów jako pożądaną, jednakże zwraca się uwagę na konieczność jej realizacji w określonych ramach, dotyczących zwłaszcza zachowania układu funkcjonalno-przestrzennego zgodnie z regułami sztuki. Adaptacja, która powinna być przeprowadzana zawsze w ramach prac konserwatorsko-restauratorskich, ma za zadanie zachowanie wszystkich walorów zabytkowych. Przystosowanie zabytku do wymogów współczesnej funkcji można zrealizować „pod warunkiem zachowania istotnych cech jego historycznego układu funkcjonalno-przestrzennego i ukształtowań architektonicznych (...)” [Tajchman, Piaskowska 2014, s. 299–314]. Podstawą wpisania nowego sposobu użytkowania w obiekt historyczny powinna być analiza dotycząca detalu i formy, układu i przestrzeni budowli. „Nowe, ale i ograniczone elementy powinny być nie tylko czytelne, ale i zharmonizowane z zabytkiem nie niszcząc jego klimatu i standardu” [Tajchman, Piaskowska 2014, s. 299–314].

Układ funkcjonalno-przestrzenny

Układ funkcjonalno-przestrzenny stanowi jedno z podstawowych uwarunkowań wewnętrznych zabytku architektury. Jest on wynikiem przyjętego programu użytko-

In order to preserve a church building after the loss or limitation of its religious function, three basic solutions are possible:

- 1) securing the building against further deterioration despite the lack of use,
- 2) securing and presenting it as a permanent ruin, with public access for visitors,
- 3) adapting it to a new function while ensuring its continued use.⁶

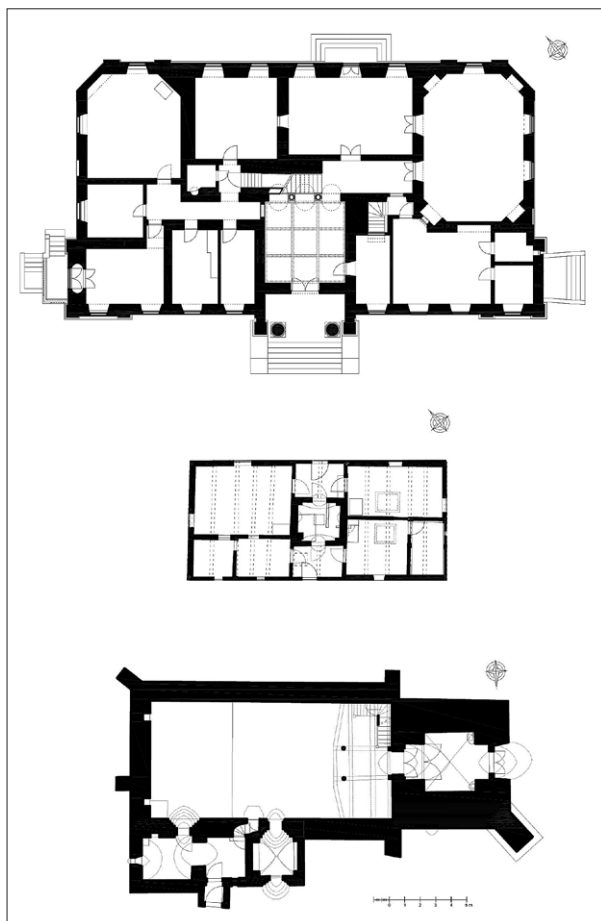
The first solution inevitably leads to the building's destruction, both physically and socially; the second allows it to be preserved in a sentimental and symbolic form; while the third enables its continued existence, provided that the new function is introduced appropriately. Preservation through adaptation, of course, cannot take place without established principles, and it continues to raise questions about the appropriateness of the solutions implemented and the balance of losses in maintaining the monument's authenticity.

“It is, however, widely acknowledged that the fundamental way to keep as many historic buildings as possible alive is to change their function, adapt them to other purposes, and transform their use. Thus, a paradox arises: the desire to preserve as much of a monument's authenticity as possible over a long period of time forces us to partially or completely relinquish another aspect of its authenticity” [Czerner 1974, pp. 180–183].

The appropriate solution therefore seems to be the acceptance of adapting historic religious buildings to new functions from the perspective of the necessity of their continued existence—their life—and their preservation for future generations. The conditions and methods of adapting churches, supported by numerous instances, have been extensively discussed by Martyna Wojtuszek [2015] and Dominika Długosz [2019] in their doctoral dissertations.

In this article, the change of use of churches is regarded as a desirable process. However, attention is drawn to the necessity of carrying it out within specific frameworks, particularly with regard to preserving the functional and spatial layout in accordance with the principles of conservation practice.

Adaptation, which should always be carried out as part of conservation and restoration works, is intended to preserve all heritage values of the building. Adjusting a historic monument to the requirements of a contemporary function can be achieved “provided that the essential features of its historic functional and spatial layout and architectural forms are preserved” [Tajchman, Piaskowska 2014, pp. 299–314]. The basis for introducing a new use into a historic building ought to be an analysis concerning its details and form, as well as the layout and spatial structure of the building. “New, yet limited elements should not only be distinguishable but also harmonized with the monument, without destroying its character, atmosphere, and quality” [Tajchman, Piaskowska 2014, pp. 299–314].

Ryc. 1. Rzuty budynków o różnym przeznaczeniu: (od góry) pałac, chałupa, kościół; oprac. B. Piaskowska

Fig. 1. Floor plans of buildings with different uses: (from top) a palace, a cottage, a church; by B. Piaskowska

wego dla danego budynku w momencie jego powstania lub w wyniku kolejnych przekształceń. Z reguły układ przestrzenny pozostaje charakterystyczny dla danego typu obiektu (ryc. 1) i decyduje o jego istocie funkcjonalno-historycznej [Tajchman 2014, s. 6]. To on determinuje pozostałe elementy budynku, takie jak jego kompozycja i wystrój.

Należy jasno oddzielić układ funkcjonalno-przestrzenny od funkcji, ponieważ funkcja może na przestrzeni lat się zmieniać przy zachowaniu historycznego układu. Podczas prac adaptacyjnych powinno się dążyć nie tylko do zachowania tak oczywistych cech, jak wystrój czy substancja materialna, ale również do ochrony układu⁷ jako podstawowego elementu zabytku.

Historyczne kościoły wyróżniają się w pierwszej kolejności niepodzielnym układem funkcjonalno-przestrzennym w ich głównej części – nawie (z przestrzeniami mniejszymi, takimi jak kruchty, wieże, zakrystie i kaplice), osiowością oraz jednoprzestrzennością głównego obszaru wnętrza. Dodatkowo trzeba pamiętać, że wystrój wnętrza jest ściśle zaprogramowany dla danej przestrzeni. Dekoracje sztukatorskie czy malarstwo przewidywano w ramach danego wnętrza, w odniesieniu do jego obszerności i wysokości. Ma-

Functional and spatial layout

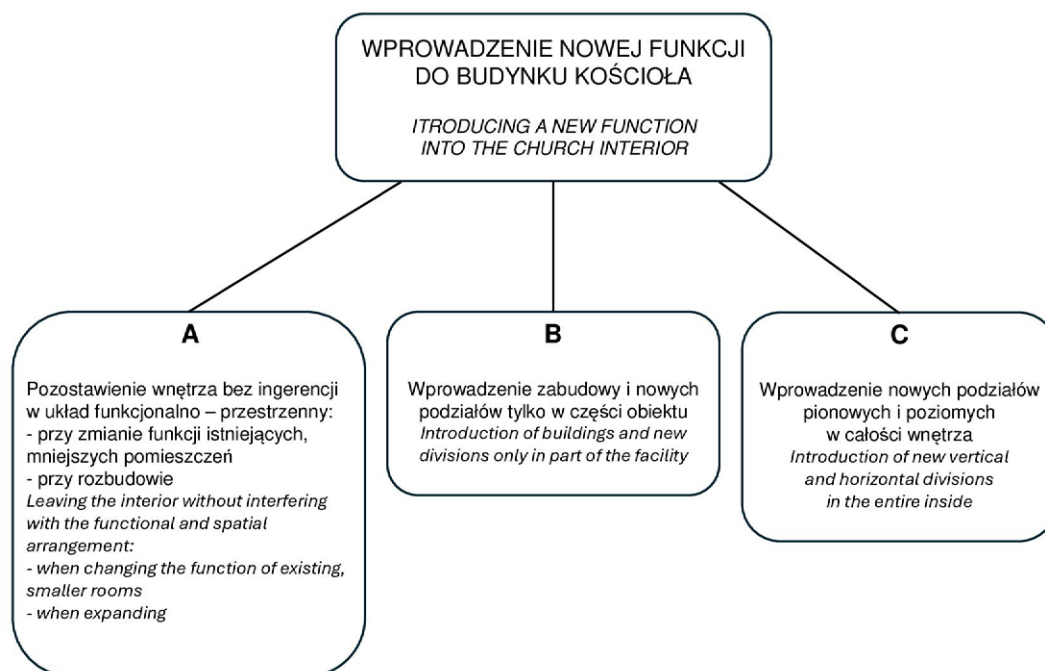
The functional and spatial layout constitutes one of the fundamental internal determinants of an architectural monument. It is the result of the functional programme adopted for a given building at the time of its construction or as a consequence of subsequent transformations. As a rule, the spatial layout remains characteristic of a particular type of building (Fig. 1) and determines its functional and historical essence [Tajchman 2014, p. 6]. It is this layout that defines other elements of the building, such as its composition and interior design.

A clear distinction should be made between the functional and spatial layout and the function itself, as the function may change over the years while the historic layout is preserved. During adaptation works, efforts should be directed not only towards preserving such obvious features as the interior decoration or material substance, but also towards protecting the layout as a fundamental element of the monument.⁷

Historic churches are distinguished primarily by their indivisible functional and spatial layout in their main part—the nave (with smaller spaces such as vestibules, towers, sacristies, and chapels), their axial organization, and the single-space character of the main interior area. In addition, it should be remembered that the interior decoration is closely designed in relation to a specific spatial arrangement. Stucco decorations and paintings were designed within the framework of a given interior, with regard to its size and height. Perspective painting complemented the monumental interiors of churches and served to introduce illusionistic decoration and create the illusion of spatial depth [Ludwig 2004, pp. 3–27]. The existing original solutions therefore imply the necessity of preserving the layout without introducing divisions, either in the horizontal or vertical plane, so that a historical, comprehensive perception of the space remains possible. The absence of new subdivisions within a church interior constitutes the most desirable solution from the perspective of protecting the monument's functional and spatial layout and its interior decoration from the loss of legibility, and consequently from preserving the authenticity of the historic building. An adaptation that interferes with the functional and spatial layout should respect rather than disrupt it. It should integrate the new function into the existing structure rather than “cut it into the building” [Tajchman 2014, p. 7].

Adaptation of a church and its functional and spatial layout

If the adaptation of a church is accepted as an appropriate solution, its characteristic functional and spatial layout should be preserved. The next step is to consider how a new function can be introduced, what consequences it may entail, and how such interventions can be implemented. The main methods of introducing contemporary functions into church buildings are presented in Fig. 2.

Ryc. 2. Główne sposoby wprowadzania współczesnej funkcji do budynku kościoła; oprac. B. Piaskowska
Fig. 2. Main methods of introducing a contemporary function into a church building; by B. Piaskowska

larstwo perspektywiczne uzupełniało monumentalne wnętrza kościołów i służyło do wprowadzania iluzyjnej dekoracji oraz do kreowania ułudy przestrzennej [Ludwig 2004, s. 327]. Zastane, oryginalne rozwiązania pociągają zatem za sobą konieczność zachowania układu bez wprowadzania podziałów zarówno w płaszczyźnie poziomej, jak i pionowej, tak aby możliwa była historyczna, całościowa percepcja miejsca. Brak nowych podziałów wnętrza kościelnego stanowi rozwiązanie najbardziej pożądane z punktu widzenia ochrony i układu funkcjonalno-przestrzennego zabytku, i wystroju przed utratą czytelności, a co za tym idzie – zachowania autentyczności obiektu historycznego. Adaptacja, która wkracza w układ funkcjonalno-przestrzenny, powinna go szanować, a nie naruszać, wpisywać nową funkcję, a nie ją „wcinać” [Tajchman 2014, s. 7].

Adaptacja kościoła a jego układ funkcjonalno-przestrzenny

Skoro przyjęto tezę, że adaptacja kościoła jest rozwiązaniem właściwym pod warunkiem zachowania m.in. jego charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, należy się zastanowić, w jaki sposób można wprowadzić nową funkcję, jakie to niesie konsekwencje i jak jest realizowane. Główne sposoby wprowadzania współczesnej funkcji do budynku kościoła przedstawiono na rycinie 2.

Wprowadzenie nowej funkcji związane z minimalną ingerencją w istniejący układ funkcjonalno-przestrzenny to rozwiązanie A na rycinie 2. Może ono być realizowane przez wykorzystanie istniejących, mniejszych pomieszczeń do nowej funkcji z pozostawieniem

The introduction of a new use involving minimal interference with the existing functional and spatial layout is solution A in Fig.2. It may be implemented by using the existing smaller rooms for the new function while leaving the main interior untouched. An example of such an approach is the adaptation of the Evangelical-Augsburg church in Poddębice (Fig. 3). In 2014, it was transformed into a thermal water drinking facility and an integration theatre. However, it also partially retains its religious function. The functional and spatial layout of the building was not altered; only a water and sewage installation was introduced in the form of taps located on the northern wall of the nave, while the two existing corner sacristies on the southern side were converted into supplementary rooms. Following conservation and restoration works, the building also regained its former artistic expression.

In the last decade, adaptations of abandoned religious buildings into skateparks have become increasingly popular—examples include St. Joseph Kerk in Arnhem,⁸ the Netherlands, and Santa Barbara Church in the town of Llanera in northern Spain. The new function is introduced into the historic interior solely by installing a specially designed track for extreme sports, without interfering with the existing layout.

The building in Spain also received new painted decoration, which reflects the region’s culture and ensures continuity between the new function and the interior. Such solutions make it possible to preserve and properly expose both the internal divisions of the church into individual parts and the building’s spatial qualities.

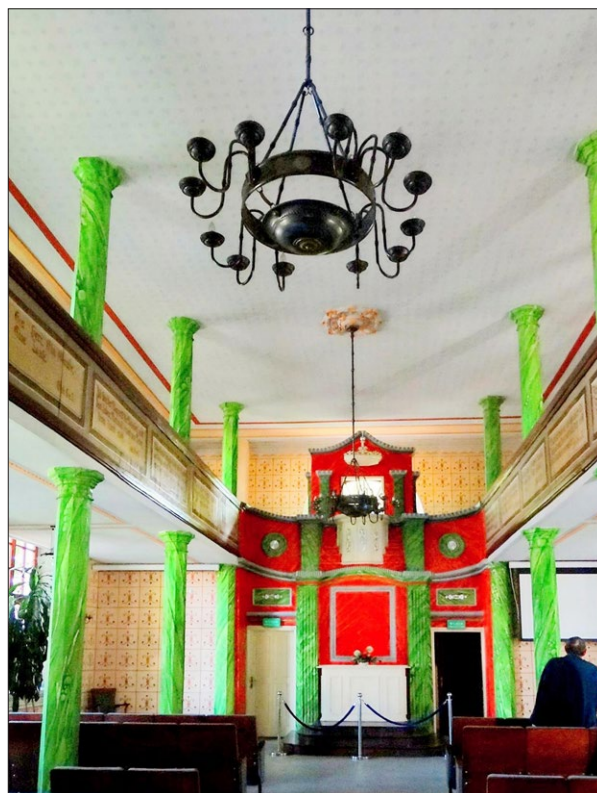
The entire functional and spatial layout was also preserved during the adaptation of the chapel of a former

głównego wnętrza bez ingerencji. Przykładem takiej realizacji jest adaptacja kościoła ewangelicko-augsburskiego w Poddębicach (ryc. 3), który w 2014 r. został przekształcony w pijalnię wód termalnych i teatr integracji, dodatkowo również przy zachowaniu częściowo funkcji sakralnej. W budynku nie zmieniono układu funkcjonalno-przestrzennego, a jedynie wprowadzono instalację wodno-kanalizacyjną w postaci kranów zlokalizowanych na północnej ścianie nawy, istniejące zaś od strony południowej dwie narożne zakrystie przekształcono w pomieszczenia pomocnicze. Po przeprowadzeniu prac konserwatorsko-restauratorskich obiekt odzyskał ponadto dawny wyraz artystyczny.

W ostatniej dekadzie modne stały się adaptacje opuszczonych budynków sakralnych na skateparki – np. St. Joseph Kerk w holenderskim Arnhem⁸ czy kościół Santa Barbara w miejscowości Llanera na północy Hiszpanii. Nowa funkcja wprowadzona jest w historyczne wnętrza tylko przez ustawienie specjalnego toru przeznaczonego do uprawiania sportów ekstremalnych i nie ingeruje w zastany układ. Budynek w Hiszpanii otrzymał też nową dekorację malarską, która wpisuje się w kulturę regionu oraz zapewnia integralność nowej funkcji i wnętrza. Takie rozwiązania pozwalają na zachowanie i właściwe eksponowanie zarówno wewnętrznych podziałów na poszczególne części kościoła, jak i jego przestrzenności.

Kompletny układ funkcjonalno-przestrzenny został utrzymany również podczas adaptacji kaplicy byłego szpitala psychiatrycznego w londyńskiej dzielnicy Redbridge. Całość założenia szpitalnego obecnie pełni funkcję zamkniętego osiedla mieszkaniowego Repton Park. Dawna kaplica szpitalna została zaadaptowana na basen. Mimo kontrowersji związanych z nową funkcją samo podejście do zachowania oryginalnego układu funkcjonalno-przestrzennego jest poprawne. Rozwiązanie to przedstawia inny aspekt omawianego zagadnienia: łatwiej jest zmienić przeznaczenie budynku, który stanowi część większego założenia, tak jak w wypadku szpitala czy klasztoru, gdzie pomieszczenia pomocnicze potrzebne do obsługi nowego użytkownika mogą zostać zlokalizowane poza głównym wnętrzem.

Innym rozwiązaniem szanującym oryginalny układ funkcjonalno-przestrzenny jest dobudowa współczesnego obiektu do istniejącego zabytku. Dzięki takiemu zabiegowi pomieszczenia potrzebne do nowego sposobu użytkowania są wyprowadzone poza budynek zabytkowy. Kaplica Brygidek (Brigittinenkapel) w Brukseli została „zdublowana” z użyciem dobudowy o współczesnej formie wyrazu architektonicznego. Dobudowa zaprojektowana zgodnie z wymaganiami i potrzebami użytkownika, Centrum Sztuki Współczesnej Les Brigittines w Brukseli, Teatru Ruchu (Les Brigittines – Playhouse for Movement), pozwoliła zachować zabytkowy budynek z nienaruszonym układem przestrzennym, jednakże problematyka dobudowy czy rozbudowy obiektu historycznego wymaga pogłębionej analizy samej bryły zabytku, jego otoczenia oraz szeroko pojętej relacji nowej kubatury z istniejącą⁹.

Ryc. 3. Wnętrze dawnego kościoła ewangelicko-augsburskiego w Poddębicach – obecnie Pijalnia Wód Termalnych i Teatr Integracji; fot. Gorofil / Wikimedia Commons / licencja CC BY-SA 4.0. (dostęp: 15.06.2023)

Fig. 3. Interior of the former Evangelical-Augsburg church in Poddębice – currently the thermal water drinking facility and integration theatre; photo: Gorofil / Wikimedia Commons / CC BY-SA 4.0 license (accessed: 15 June 2023)

psychiatric hospital in the Redbridge district of London. The entire hospital complex now functions as a gated residential estate known as Repton Park. The former hospital chapel was adapted into a swimming pool. Despite the controversy surrounding the new function, the approach itself, which preserves the original functional and spatial layout, should be considered appropriate. This solution presents another aspect of the issue under discussion: it is easier to change the use of a building that forms part of a larger complex, as in the case of a hospital or monastery, where auxiliary spaces required to support the new use can be located outside the main interior. Another solution that respects the original functional and spatial layout is the addition of a contemporary structure to the existing historic building. Through such an intervention, the spaces required for the new use are located outside the historic structure.

Another solution that respects the original functional and spatial arrangement is to add a contemporary structure to the existing historic building. This makes it possible to accommodate the spaces required for the new function outside the historic building. Such a solution was implemented in the Brigittines Chapel (Brigittinenkapel) in Brussels. The chapel was “duplicated” through an extension with a contemporary architectural expression. The addition, designed

Większe możliwości dla ingerencji we wnętrze zabytkowego kościoła stwarza wprowadzenie niezależnej struktury i nowych podziałów tylko w części obiektu (rozwiązanie B na ryc. 2). Jak jednak pokazują przykładowe realizacje, nie zawsze jest to posunięcie właściwe i może wносить rozwiązania, które w obiekcie historycznym nigdy by nie wystąpiły. Przykłady kościołów oo. Dominikanów w Maastricht w Holandii, St. Marien w Münchebergu, Martinskirche w Bernburgu w Niemczech czy pw. NMP w Elblągu¹⁰ dowodzą, że wstawienie autonomicznej konstrukcji tylko we fragmencie wnętrza pozwala na zachowanie układu funkcjonalno-przestrzennego w przeważającej większości obiektu i umożliwia percepcję całej kubatury. Jak pisze Długosz [2009, s. 111] w odniesieniu do konstrukcji wprowadzonej w elbląskim Centrum Sztuki Galeria EL: „Dzięki takim rozwiązaniom sztuka prezentowana we wnętrzach świątyni pozostaje współaktorem dla architektury [...]”. Należy przy tym zwrócić uwagę na wysokość wprowadzonych ustrojów, która pozwala na pokazanie elementów nigdy wcześniej z tej perspektywy nieekspozowanych. Sklepienia czy kapitele kolumn znajdujące się kilka metrów nad poziomem posadzki teraz są dostępne niemalże „na wyciągnięcie ręki”. Takie rozwiązanie można interpretować jako traktowanie zabytku architektury w kategoriach eksponatu muzealnego, który sam w sobie stanowi zbiór elementów wartych bliższego poznania. Pojawia się w tym miejscu uzasadniona wątpliwość, czy takie postępowanie jest właściwe i czy może być powszechnie stosowane, skoro użyte elementy dekoracyjne wynikają nie tylko z rozwiązań konstrukcyjnych zabytku architektury, ale też z zamysłu podkreślenia jego monumentalnej przestrzeni wystrojem.

Nienaturalne zbliżenie do samej struktury budowlanej może być atrakcyjne z punktu widzenia odwiedzających, czy jest natomiast właściwe z punktu widzenia zachowania historycznego układu przestrzennego? Przykładem takiej sytuacji jest adaptacja barokowego Kościoła San Paolo Converso w Mediolanie na siedzibę biura architektonicznego. Wprowadzona w środek jednej z naw¹¹ czterokondygnacyjna, stalowa konstrukcja sięga aż do samego sklepienia. Bogato dekorowane ściany i sklepienia wypełnione freskami braci Campich tylko w minimalnym stopniu są widoczne z poziomu podłogi świątyni. A przecież to właśnie malarstwo iluzjonistyczne, które w tym wypadku jest przesłonięte, uzupełnia architekturę monumentalnych wnętrz, zwłaszcza kościołów [Ludwig 2004, s. 8]. Niestety, mimo zastosowania odwracalnej formy nowej konstrukcji wypełnienie nią całej przestrzeni o tak spektakularnym wykończeniu powinno budzić zdecydowany sprzeciw. Pokazuje to, że wprowadzenie samodzielnych konstrukcji o większym rozmiarze i obejmujących swym zasięgiem znaczną część układu historycznego może spowodować utratę przestrzenności i właściwego odbioru wnętrza.

Kościół św. Piotra w Vught w Holandii został zaadaptowany na Centrum De Petrus, w którym mieszczą się

Ryc. 4. Kościół w gminie Sopuerta – adaptacja na mieszkanie, widok wnętrza, autor: Carlos Garmendia Fernández; fot. Garmendia Cordero Arquitectos, <https://garmendiacordero.com/proyecto/la-iglesia-tas-sopuerta/> (dostęp: 3.02.2021)

Fig. 4. Church in the municipality of Sopuerta – adaptation into a private residence, interior view; author: Carlos Garmendia Fernández; photo: Garmendia Cordero Arquitectos, <https://garmendiacordero.com/proyecto/la-iglesia-tas-sopuerta/> (accessed: 3 February 2021)

in accordance with the requirements and needs of the user—the Les Brigittines Center for Contemporary Art in Brussels, the Theatre for Movement (Les Brigittines – Playhouse for Movement)—enabled the preservation of the historic building with its spatial layout intact. Yet, the issue of extending or adding to a historic building requires an in-depth analysis of the monument’s form, its surroundings, and the broadly understood relationship between the new volume and the existing structure.⁹

Greater possibilities for interference with the interior of a historic church are provided by introducing an independent structure and new divisions only in part of the building (solution B in Fig. 2). However, as demonstrated by the examples discussed, such an approach is not always appropriate and may introduce solutions that would never have existed in a historic building. The examples of the Dominican Church in Maastricht, the St. Marien Church in Müncheberg, the Martinskirche in Bernburg in Germany, and the Church of Blessed Virgin Mary in Elbląg¹⁰ demonstrate that inserting an autonomous structure only into a fragment of the interior allows the functional and spatial layout to be preserved in the majority of the building while enabling the perception of the entire volume of the space. As Długosz writes [2009, p. 111] in reference to the structure introduced into the Elbląg Gallery EL Art Center: “Thanks to such solutions, the art presented in the interiors of the church remains a co-actor with the architecture.” Attention should also be paid to the height of the introduced structures, which makes it possible to reveal ele-

Ryc 5. Kościół w gminie Sopuerta – adaptacja na mieszkanie, widok wnętrza w kierunku prezbiterium, autor: Carlos Garmendia Fernández; fot. Garmendia Cordero Arquitectos, <https://garmendiacordero.com/proyecto/la-iglesia-tas-sopuerta/> (dostęp: 3.02. 2021)

Fig. 5. Church in the municipality of Sopuerta – adaptation into a private residence, interior view towards the presbytery; author: Carlos Garmendia Fernández; photo: Garmendia Cordero Arquitectos, <https://garmendiacordero.com/proyecto/la-iglesia-tas-sopuerta/> (accessed: 3 February 2021)

biblioteka, muzeum miasta Vught, kawiarnia i restauracja. W dawnej świątyni siedzibę mają organizacje społeczne, odbywają się spotkania, wystawy sztuki i inne wydarzenia kulturalne. W celu wprowadzenia tak bogatego programu funkcjonalnego nawy boczne zostały podzielone antresolą wychodzącą częściowo w obręb nawy środkowej. Na antresolach wydzielono za pomocą przeszklonych przegród mniejsze pomieszczenia. Dzięki takiemu zabiegowi całość nawy głównej jest dostępna i czytelna z poziomu przyziemia.

W celu wydzielenia strefy prywatnej z przestrzeni niewielkiego kościoła zlokalizowanego na terenie gminy Sopuerta w Hiszpanii, adaptowanego na mieszkanie prywatne (ryc. 4–5), architekt Carlos Garmendia Fernández zaprojektował antresolę umiejscowioną w jednym prześle nawy (chórowym). Takie rozwiązanie pozwoliło zarówno zachować zastany układ funkcjonalno-przestrzenny, jak i wyeksponować pozostałą kubaturę budynku wraz z prezbiterium. Mniejsze pomieszczenia prywatne oraz sanitarne zlokalizowano w obrębie wieży, wykorzystując jej naturalny podział. W żaden sposób nie starano się odtworzyć nieistnieją-

ments that had never before been displayed from such a perspective. Vaults and column capitals located several meters above floor level now become accessible almost “at arm’s length.” Such a solution may be interpreted as treating an architectural monument as a museum exhibit, which in itself constitutes a collection of elements worthy of closer exploration. At this point, a justified question arises as to whether such an approach is appropriate and whether it can be applied universally, given that the decorative elements used in historic buildings result not only from their structural solutions but also from the intention to emphasize the monumentality of their spaces through interior decoration.

An unnatural proximity to the building structure itself may be attractive from the point of view of the visitors. However, is it appropriate from the perspective of preserving the historic spatial layout? An example of such a situation is the adaptation of the Baroque Church of San Paolo Converso in Milan into the headquarters of an architectural office. A four-story steel structure introduced into the middle of one of the naves reaches all the way up to the vault.¹¹

The richly decorated walls and vaults covered with frescoes by the Campi brothers are barely visible from the church floor. However, it is precisely this illusionistic painting, now largely hidden from view, that complements the architecture of monumental interiors, particularly those of churches [Ludwig 2004, p. 8]. Unfortunately, despite the use of a reversible form of the new structure, filling the entire interior space with such a spectacular finish should face strong objections. This example demonstrates that the introduction of independent structures of considerable size, extending over a significant part of the historic layout, may result in the loss of spatial qualities and the proper perception of the interior.

The Church of St. Peter in Vught, the Netherlands, was adapted into the De Petrus Centre, which houses a library, the Vught City Museum, a café, and a restaurant. The former church is also used by social organizations, and it hosts meetings, art exhibitions, and other cultural events.

To introduce such an extensive functional program, the side aisles were divided by mezzanine levels that partially extended into the central nave. Smaller rooms were created on the mezzanines using glazed partitions. This intervention allows the entire main nave to remain accessible and legible from the ground-floor level.

In order to separate a private zone from the space of a small church located in the municipality of Sopuerta in Spain, which was adapted into a private residence (Figs. 4 and 5), architect Carlos Garmendia Fernández designed a mezzanine located within a single bay of the nave (the former choir bay). This solution made it possible both to preserve the existing functional and spatial layout and to expose the building’s remaining volume, including the presbytery.

Smaller private and sanitary rooms were located within the tower, making use of its natural spatial divisions. No attempt was made to reconstruct the no

Ryc. 6. Kościół w gminie Sopuerta, przekrój podłużny, autor: Carlos Garmendia Fernández; fot. Garmendia Cordero Arquitectos, <https://garmendiacordero.com/proyecto/la-iglesia-tas-sopuerta/> (dostęp: 3.02.2021)

Fig. 6. Church in the municipality of Sopuerta – longitudinal section; author: Carlos Garmendia Fernández; photo: Garmendia Cordero Arquitectos, <https://garmendiacordero.com/proyecto/la-iglesia-tas-sopuerta/> (accessed: 3 February 2021)

cych już sklepień, a całość budynku przykryto nowym dachem o otwartej konstrukcji (ryc. 6).

Rozwiązanie, które z punktu widzenia ochrony autentycznego układu funkcjonalno-przestrzennego jest niedopuszczalne, stanowi podział kościelnego wnętrza zarówno w układzie pionowym, jak i poziomym (schemat C na ryc. 2). Wprowadzenie do istniejącej przestrzeni drobnych podziałów może wydawać się ekonomicznie uzasadnione i atrakcyjne, jeśli chodzi o opłacalność inwestycji, nie ma jednak nic wspólnego z obowiązującymi zasadami konserwatorskimi. Mimo wszystko takie działania się zdarzają, czego przykładem jest zrealizowany projekt adaptacji kościoła Herz Jesu w Mönchengladbach w Niemczech, St. Clements Court w Londynie czy koncepcja wykorzystania świątyni Herz Jesu Kirche w Dülken w Niemczech.

Podsumowanie

Adaptacja obiektów historycznych do nowych, współczesnych funkcji jest procesem trudnym, ale uzasadnionym i pożądanym z perspektywy zachowania zabytków architektury. Często zabieg ten, poza tym, że staje się elementem restauracji, daje też budynkowi drugie życie oraz pozwala na jego przetrwanie i ponowne zaistnienie w świadomości społeczeństwa, a niekiedy staje się nawet „impulsem do rewitalizacji całej dzielnicy lub miejscowości” [Wojtuszek 2015, s. 57]. Na szczególną uwagę zasługują w tym kontekście obiekty sakralne, które utraciły swoją dotychczasową funkcję, ale mimo wszystko pozostają jednym z najważniejszych elementów dziedzictwa kulturowego. Właściwie przeprowadzona zmiana sposobu użytkowania kościoła powinna się także wiązać z zachowaniem i poszanowaniem oryginalnego układu funkcjonalno-przestrzennego, który podkreśla zarówno monumentalność, jak i rangę budynku, stanowiąc świadectwo założeń formalnych oraz tło dla wystroju.

longer existing vaults; instead, the entire building was covered with a new roof featuring an open structural system (Fig. 6).

A solution that is unacceptable from the perspective of protecting the authentic functional and spatial layout is the division of a church interior both vertically and horizontally (scheme C in Fig. 2). Introducing small-scale subdivisions into the existing space may appear economically justified and attractive in terms of investment profitability; however, it has nothing in common with the applicable principles of conservation practice.

Nevertheless, such interventions do occur, as demonstrated by the completed adaptation project of the Herz Jesu Church in Mönchengladbach, Germany, the St. Clements Court project in London, and the concept for the reuse of the Herz Jesu Kirche in Dülken, Germany.

Conclusions

The adaptation of historic buildings to new contemporary functions is a complex process; however, it is both justified and desirable from the perspective of preserving architectural heritage. Beyond contributing to the restoration process, such interventions often give buildings a renewed purpose, ensuring their continued existence and helping them regain significance in public awareness. In some cases, they may even serve as “an impulse for the revitalization of an entire district or locality” [Wojtuszek 2015, p. 57].

In this context, particular attention should be given to religious buildings that have lost their original function while remaining among the most significant elements of cultural heritage. Properly conducted adaptive reuse of a church should preserve and respectfully treat its original functional and spatial layout, which reflects the building’s monumentality and significance. This layout provides evidence of the building’s formal principles and a framework for interpreting its interior decoration.

Na podstawie przytoczonych w artykule przykładów przedstawiono różne możliwości ponownego wykorzystania historycznych wnętrz sakralnych, ze szczególnym uwzględnieniem poprawności wpisania go w zastaną strukturę. Sposób poszanowania układu przestrzennego zależy nie tyle od wyboru rodzaju nowego programu funkcjonalnego, ile przede wszystkim od właściwego jego wpisania.

Based on the examples presented in this article, various approaches to reusing historic religious interiors are discussed, with particular emphasis on the importance of integrating new functions into the existing architectural structure. Respect for the original spatial layout depends less on the selection of a new functional program than on how this program is introduced into the existing architectural framework.

Przypisy

- ¹ W artykule stosuje się równoważne określenia „budynek historyczny” i „budynek zabytkowy” w odniesieniu do istniejących obiektów adaptowanych do nowych funkcji, nie każdy bowiem budynek historyczny jest objęty wpisem do rejestru zabytków i stanowi obiekt zabytkowy w ujęciu obowiązującego prawa.
- ² W odniesieniu do obiektów sakralnych będą to przepisy danego wyznania.
- ³ Formy i zakres działań adaptacyjnych wciąż budzą duże kontrowersje, szczególnie jeśli dotyczą obiektów sakralnych – kościołów.
- ⁴ Przykładem może być tu kamienica toruńska, która z domu-składu została w całości przekształcona w dom mieszkalny, później również wielorodzinny, często z funkcją usługową na poziomie parteru.
- ⁵ Z poszanowaniem obowiązujących reguł i praw, m.in. Kodeks prawa kanonicznego, Księga IV: Uświęcające zadanie Kościoła, Część III – Miejsca i czasy święte, Tytuł I – Miejsca święte, Rozdział I – Kościoły, Tytuł II – Kościoły, kanon 1222.
- ⁶ Użytkowanie także z częściowo wydzieloną funkcją kultu.
- ⁷ Karta Wenecka z 1964 r. w art. 5 wyraźnie wskazuje, że użytkowanie obiektów zabytkowych na cele społeczne jest pożądane, nie może jednak pociągać za sobą zmian w ich układzie przestrzennym ani wystroju architektonicznym.
- ⁸ Skatepark działał do 2019 r., obecnie budynek zmienił właściciela i przewidywana jest w nim funkcja handlowa.
- ⁹ Problematyka rozbudowy nie odnosi się *stricto* do tematu podjętego w artykule, wobec czego została przedstawiona jako jedna z możliwości zachowania nienaruszonego układu funkcjonalno-przestrzennego zabytku architektury bez szczegółowej analizy zasad jej realizacji.
- ¹⁰ Wykorzystanie i częściowe zabudowanie tylko jednej, węższej nawy zostało także przeprowadzone podczas adaptacji kościoła oo. Dominikanów w holenderskim Zwolle.
- ¹¹ Kościół św. Pawła w Mediolanie jest podzielony na dwie jednonawowe części zlokalizowane w jednej osi w układzie podłużnym.

Footnotes

- ¹ In this article, the terms historical building and historic building are used interchangeably to refer to existing buildings adapted to new functions. This is because not every building of historical value is listed in the heritage register and, therefore, cannot be classified as a historic building under the applicable legislation.
- ² With regard to religious buildings, the provisions of a given denomination.
- ³ Forms and scope of adaptation still arouse great controversy, especially if they concern religious buildings—churches.
- ⁴ One example here is a tenement in Toruń, which was completely transformed from a warehouse into a house, later also a multi-family building, often with a service use on the ground floor.
- ⁵ With respect for applicable rules and laws, e.g., the Code of Canon Law, Book IV: The Sanctifying Task of the Church, Part III – Sacred Places and Times, Title I – Holy Places, Chapter I – Churches, Title II – Churches, canon 1222.
- ⁶ Using also with a partially separated religious uses.
- ⁷ The Venice Charter of 1964, in Article 5, clearly indicates that the use for social purposes is desirable; however, it cannot entail changes in the layout/spatial layout or decor of the building.
- ⁸ The skatepark operated until 2019. Currently, the building has changed its owner, who is planning to convert it into a commercial space.
- ⁹ Extension is not directly related to the main topic of this article; therefore, it is presented only as one of the possible approaches to preserving the original functional and spatial arrangement of an architectural monument, without a detailed analysis of the principles governing its implementation.
- ¹⁰ The use and partial development of only one, narrower nave was also carried out during the adaptation of the Dominican church in Zwolle, the Netherlands.
- ¹¹ St. Paul's church in Milan is divided into two single-nave parts located in one axis in a longitudinal arrangement.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Czerner Olgierd, *Wartość autentyczności w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, nr 27/3 (106).
- Karg Detlef, *Określenie miejsca – ruiny kościołów jako profanacja, którą należy zachować?*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych. Ochrona i adaptacja do nowych funkcji*, przeł. Agnieszka Grzybkowska, Ewa Bałajewska-Miglus, Gubin 2008.

- Ludwig Bogna, *Zastosowanie iluzji perspektywicznej w monumentalnych dekoracjach wnętrz śląskich świątyń w okresie późnego baroku*, „Architectus” 2004, nr 2 (16).
- Molski Piotr, *Adaptacja – formy i uwarunkowania*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.

Tajchman Jan J., *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków architektury i budownictwa*, Warszawa 2014.

Tajchman Jan J., Piaskowska Beata, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnej funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2014.

Akty prawne / Legal acts

Karta Wenecka 1964. Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.

Karta Ateńska 1931. Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r.

Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 r.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Długosz Dominika, „Adaptacja zabytkowych kościołów katolickich do nowych funkcji na wybranych przykładach w Polsce oraz Europie Zachodniej”, rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, promotor prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2019, <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl> (dostęp: 17.02.2021).

Wojtuszek Martyna, „Architektoniczne aspekty adaptacji kościołów w Europie”, rozprawa doktorska, Politechnika Śląska, Wydział Architektury, Katedra Projektowania Architektonicznego, promotor dr hab. inż. arch. Jan Pallado, prof. PŚ, Gliwice 2015, <https://repolis.bg.polsl.pl> (dostęp: 5.03.2022).

Streszczenie

Artykuł był prezentowany w ramach 2. edycji międzynarodowej konferencji European Culture Commonwealth 2023 (EuCuComm 2023) „Sposób użytkowania kościołów w Europie po ich desakralizacji”, która odbyła się w dniach 27–29 września 2023 r. w Lubaniu i Jauernick.

Adaptacja obiektu zabytkowego niejednokrotnie stanowi jedyną możliwość jego zachowania. Niestety, bardzo często zmiana funkcji historycznej architektury wiąże się z dowolnym i bezrefleksyjnym przekształcaniem jej układu funkcjonalno-przestrzennego.

Kościoły – obiekty wyróżniające się w przestrzeni, będące jej dominantą, często monumentalne i bogato dekorowane, o wysokiej wartości artystycznej – stanowią prawie nieograniczone pole do adaptacji. Zachowanie przestrzenności wewnątrz i powstrzymanie się od nadmiernego dzielenia ich na małe pomieszczenia użytkowe nie jest łatwe. W trakcie nowej aranżacji często zwraca się uwagę na dekorację wnętrza, jednak to właśnie właściwy układ funkcjonalno-przestrzenny umożliwia jej odpowiednią ekspozycję.

W artykule, na podstawie przykładów adaptacji budynków sakralnych z różnych części Europy, przedstawiono zarówno właściwe sposoby kształtowania układu funkcjonalno-przestrzennego, jak i rozwiązania budzące zastrzeżenia.

Abstract

This article was presented as a part of the Second edition of the International Scientific Conference European Culture Commonwealth 2023, EuCuComm 2023 “The use of churches in Europe after their desacralization” (September 27–29, 2023 in Luban and Jauernick).

Adaptation of historic buildings is often the only way to ensure their preservation. Unfortunately, the change of the original function of historic architecture very often involves random and unreflective transformations of its functional and spatial layout.

Churches—buildings that stand out in the landscape, serving as landmarks, often monumental and richly decorated, with high artistic value—offer an almost unlimited field for adaptation. Preserving the spatial qualities of their interiors and avoiding excessive subdivision into small functional rooms is not an easy task. During the process of creating a new arrangement, attention is often focused on interior decoration; however, it is precisely the appropriate functional and spatial layout that enables their proper presentation.

Based on examples of adaptations of religious buildings from various parts of Europe, the article presents both appropriate methods of shaping functional and spatial layouts and solutions that raise certain concerns.